

Марко Вовчок

Інститутка

Т.Г.Шевченку

I

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать!) - не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи - і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, - то так і мое лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, - так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що, сумирна собі, - може, тому, що вже блаженка була, ледве ноги волочила, а заговорить - тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде - охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі і в неї... та треба ж колись і перестати.

За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. "Розволочитесь, - було, каже пані гніваючись, - не пушу!.. Не той ще вік ваш, щоб бога пильнувати: ще матимете час, - не зараз вам умирати".

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані зоха або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає, - аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших чуємо.

А як коли, то, було, звеселіємо не знать чого. Веселенько нам, - аж серце трепече! Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало... Не всмілимось!.. Изглядуємось, та сміх нас так і бере. То одна моргне бровою, а друга їй одморгує; то прив'яжуть тую до стільчика косою; інша зскочить та почне вистрибувати дибки-дибки, щоб пані не почула, - крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май... Чого, було, не виробляємо!

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучечку, - у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті... Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи щодня вичитує, - і поплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати божа! увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде!

Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожне віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказати, нажилися. Шлють, то біжимо-летимо... Весело зочити степ, поля красні!. Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко... Любо на волі дихнути!

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, - та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає;

цілує, й милує, та любить. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: "Може, тобі того з'їсти? може, того спити?" Наїдків, напиків понастановлювала; сама сіла коло неї, - не надивиться. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, - чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

- Яковось-то жилося тобі, серденько, самій? - питає стара. - Ти мені не кажеш нічого.

- Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

- Вчили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко?

- От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!

- Голубочко моя!.. Звісно вже - чужі люди: обижали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз сього не прописала?

- Що се ви, бабуню? Як можна?.. Зараз дознаються..

- Бідолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

- Ох, бабусечко! І морено, й мучено нас - та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

- Та нащось же учаться люди, моє золото. От і наші панночки - на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

- Е, бабуню!.. - защебетала панночка. - До французької мови і до музики добре і я бралась, - до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше - тільки морока... Учись та й забудь! І тим, що учать - нуда, і тим, що вчать - біда. Багацько часу пропало марно!

- Так як же оце? Погано вчать?

- Кажу ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумались, бабусю?

- Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі і все позабуваєш?

- Чи подоба ж се, бабуню? Бог із вами! Як же б то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!

- А як же часом хто в тебе питає, як там тії зорі по небу ходять, або що? Люди й осудять зараз: вчилася, та й не тямить!

- Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошмираються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й їх оступачу, - он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? Слухайте!

І заспівала, затягла, - наче теє срібло пересипається. Стара її цілувати: "Серденько моє! Втіхо моя!" А панночка до неї ласиться та просить:

- Купіть мені, бабусечко, по новій моді убрань хороших!

- Про се не турбуйся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено! А найбільш, бачця, людей туманити!

III

- Ходім лишень, голубко, - говорить стара пані, - я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину. Та й веде її до нас. Ми од дверей та в куток, та купую в куточку й збилися.

- Се ваша панночка, - промовляє до нас пані. - Цілуйте її в ручку.
Панночка, чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати.
Стара всіх нас показує, - се Ганна, а се Варка, а се Домаха...
- Боже мій! - аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши: - Чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?
Стоїть і руки заложила, і дивиться на нас.
- Чому? - каже стара. - Зуміють, серце. А ні, то навчимо.
- Як тебе зовуть? - питає мене панночка та, не слухаючи мене, до панії: - Ся буде мені!
- Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ся. Гляди ж, Устино (на мене), служи добре, - панночка тебе жалуватиме.
- Ходім уже, бабуню; годі вже! - перехопила панночка; сама скривилась і перехилилась набік, і очі чогось заплющує, і з місця зривається, - от стемнений кіт, як йому з люльки в вуса пихкають...
- Треба ж, голубко, - каже стара, - її на розум навчити: се дурні голови. Я скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.
- Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.
Та й говорять собі, наче про коней, абощо.
- Ой, Устечко! - журяться дівчата, - яково-то буде тобі, що вона така непривітна!
- А що ж, - кажу, - дівчата! Журбою поле не перейдеш, та й од долі не втечеш. Яково буде - побачимо.
Та й собі задумалась.

IV

Увечері кличуть: "Іди до панночки - розбирати". Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.
- Де се бігала? Швидше мене розбирай!.. Швидше: я спати хочу!
Я розбираю, а вона все покрикує на мене:
- Та хутче ж бо, хутче! Кинулась на ліжку:
- Роззувай!.. А вмієш ти волосся звивати? - питає.
- Ні, не вмію.
- Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Іди собі!
Дівчата вже мене дожидають:
- А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко? Що їм казати?
- Дурна я, - кажу, - дівчата, бо не вмію кіс ізвивати!..
V

Другого дня ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усі будинки, увесь двір, і в садку була. Така веселенька.
- Дома я! - каже. - Дома! Усе мені вільно!
Цілує стару панію та раз у раз питає:
- Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?
- Та нехай же я перше сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлюся!
- Та коли ж то вже я діждусь, бабуню! В мене тільки було й думки, що приїду додому - весело буде, людно, музики, танці... Бабусенько мила, люба!
- Ну, добре, пташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.
Почалось прибирання теє. Стара скрині з комори викочує та оксамити, рубки тонкі вибирає, та кроїть, та приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радощів червоніє. То до одного дзеркала скочить, то у друге зазирає; склянку води візьме, то й там любує, яка вона хороша. То заплете коси, то розплітає, то стрічками перев'є, то вквітчається...
- Ах, бабусечко, - було викрикне, - коли вже я в атласову сукню вберуся?

- Як заручишся, дитино моя, - одказує стара. - Дам тебе за князя чи за графа, за багатиря всесвітнього!

А панночка й голову задерла, і виступає так, наче вже вона княгиня великородна.

Та тільки в них і мови було, що князі та пани вельможні. Було, і к весіллю зовсім приберуться, і будинки поставляють кам'яні, і коней вороних позапрягають, - аж лихо! Пересипають такеньки, пересипають, - панночка й зітхне:

- Що, бабуню! Тільки говоримо... І досі ще нікого в нас не було!

- Та зажди ж бо трохи: наїде такого, що й не потовпляться.

VI

Та й справді перхнуло до нас гостей, - як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочивку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось з ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких-то вже між ними панів нема! Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все теє гуляще, дак таке випещене! Інша добродійка у двері не втовпиться. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звиваються, - так, як ті джмелі, гудуть. Обійшла либонь вона їх усіх, - кого словами, а кого бровами: одного на здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; якого коло себе садовить, скажи, начеб свого посім'янина. Бідахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лиця спали, схнуть. День у день наїздять до нас, одно одного попереджаючи та зизим оком накриваючи. Чи так вона всім до душі прийшла, чи не було їм тоді чого іншого розважитись, тільки так комахою й налазять і налазять. Бо, бач, чим їм у світі розважитись? Як свій молодий вік собі скрасити?.. Солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити, - а більше що?

VII

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, - життя і господарство.

- Покиньте ж бо, покиньте, бабуню, плести! Хіба нікому в вас діла робити? Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця, абощо.

- Та нудно без роботи, дитино! - одказує стара.

- Візьміть книжку почитайте.

- Що я читатиму? Я вже не бачу читати.

- То так погуляйте, тільки, голубочко, не плетіть! Ви мені лучче око викольте тим дротиком!

- Та добре ж, добре, угамуйся!

Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чіпчик з стрічками рябенькими та й посадовила на крісничку серед кімнати. Приїдуть гості - вона напоготові, привітає їх.

Стара вже світом нудить, а панночка втішається:

- Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично та пишно!

VIII

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадовила. Сама й учить та раз по раз надбіга, чи шиємо. І обідати йдемо, то вона хмуриться і свариться.

Далі вже що день, то вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха... та й сама почервоніє як жар, - засоромиться. Поки ж тільки не звичилася; а як оговталась, обжилася, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Приїду, було, її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся!.. Заплітаю коси - не так! Знов розплітую та заплітаю, - знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, - чого, чого не доказує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір замели ще звечора; у будинку прибрали, як ік великодню. Сіла панночка зачісуватись... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і наскакувати на мене, - аж я злякалась! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад: "Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!" Оглянусь я на неї, - страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, - дух мені захопило, так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь - дівчата коло мене скупчились, білі усі як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над мою головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, - аж їй у роті чорно.

- Що ти накоїла, ледащо! Як ти сміла панночку гнівити? Я тебе на Сибірю зашлю! Я тебе з світу зжену!

А панночку вмовляє:

- Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, боже броне, чого! Бач, рученьки холоднісінькі. Буде-бо вже, буде! Нашо сама берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

- А тобі, ледащице (знов свариться на мене), - а тобі буде!..

Та й не-знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть, того, що вже дуже була я слаба, - так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впади коло мене плачучи:

- Устино, серденько! Оплакана годинонька твоя!.. Мати божа! За що се над нами таке безголов'ячко?

ІХ

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама, - усі на панщині, - лежу та все собі думаю:

"Таке молоде, а таке немилосердне, господи!"

У хаті холодок і тихо; стіни білі й німі; я сама з своєю душею. Вітерець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок. Опівдня сонячний промінь гарячий перекине че. рез хату ясну стягу трепечущу... наче мене жаром обсипле. Душно мені, дрімота, а сну немає. І так усе сама-самісінька із своїми думками - як у світі жити! Рада, було - боже мій, як рада! - коли зашумить садок, стемніє світ і загур. чить дощ об землю!.. От, чую, щось затупоче... регіт і гоміц... у хату до мене згряя дітей усипле. Веселі, червоні; вітають мене; вприскають мене дощем Із себе; пнуться на вікно, аетерплячі, коли той дощ ущухне; співають, вигукують:

Зійди, зійди, сонечко,

На попове полечко,

На бабине зіллячко,

На наше подвір'ячко!

Скоро сонечко з-за хмари виграло, вони так і замелись із хати. А мені ще довго-довгенько оддається то у тому кутку регіт, то у тому, наче хто у дзвіночки срібні видзвонює.

Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди, потомлені і варом соняшним, і тяжкою працею; всі мовчать - хіба який зітхне важко або заспіває сумної, сумної стиха...

Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку.

- Устино! Голубко!

- А що там у вас діється, сестрице? - питаю її.

- Хоч не питай, Устино, - лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко, коли б там не огледілись іще за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька!

- Про мене нічого?
- Де б то нічого!.. Чому не йде до свого діла? Що вона ніжитьсь, мов пані з Басані? От що, коли хоч знати... Ой, забарилася ж я! Бувай здорова, Устинко!
Х

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.
- Иди, иди, хутенько иди, Усте!
- Куди йти?
- До панночки, до панії! Та хутенько ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалувалась на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Иди ж бо, йди!
- Як же йти, Катре, не здолію я по землі ступати!
- Я тебе доведу, голубко! Зможися, щоб іще гірш тобі не було. Ходім-бо, ходімо!
Ледве я доплелась до будинку. На порозі стріла панночка.
- Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.
Та кричить же то, боже! Аж задихалась, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!..
На той крик і пані не задлялась прилізти... Давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Всчалися тоді в нас карності щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) - панночка біжить до старої: "Бабуню, мене не шанують!" Чи хто заплаче: "Бабуню, діла не роблять, та ще й плачуть!" Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, - молодий вік ізгадала!

ХІ

Тільки і дишемо, було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них - ляскотить попташиному, привітна, люба - і що то? - не пізнати!.. А вже як ті паничі коло неї... Той поруч із нею шиється, а тон з кутка на неї очима світить; сей за нею у тропу точиться, а той знов збоку поглядом забирає. Вона ж між ними, мов тая перепеличка, звивається.
- Которий-то з них попадеться? - говоримо, було, дівчата... - Дознає неборак, почім ківш лиха!
Спершу стара пані тішилась велико тими гостями, а далі, як почались між ними сварки, стала думати та гадати: - не рада вже їм, да не одбити. Наїде їх силечка одна, та кожний же то домагається панноччиного привіту собі; один одного зневажає, та й сваряться і гризуться. Почала вже їх стара пані собаками (за очі) звивати. Аж так над осінь доля панноччина прийшла - і шарахнули вони усі од псі врозсип, себе самих соромлячися.

ХІІ

Спізнався з панночкою полковий лікар та й почав щодня вчашати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, - і на панича не походив!.. А як з нею спізнався? Вже давненько панночки приїжджі переносили, що якийто вже там лікар полковий хороший: і брови йому чорні, і уста рум'яні, і станом високий, - така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, - на жодну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь...

Панночка, чуючи таке, було, частенько говорить старій:
- Якби ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, - нехай побачу, який!..
А стара, було, на те:

- Моя дитино, нацокотали тії верхоумки скосирні, а ти віри пойняла... Велико диво - полковий лікар! Се злидні, бідота! Що тобі з такими заходитьи?

- Та нехай я тільки його побачу, бабунню! Чи справді він такий, як славляють.

- Цур йому! Ще вв'яжеться! І так уже багато коло тебе звивається, а жоден не сватає. Один одного перебиває та сваряться, - бодай ви виказились!

От же як стара одмагалась! А внучечка як на пню стала: лікаря та й лікаря! Першого ж наїзду, як жарнув полковий начал, мусила стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує. Ті живо погодились: "Привеземо, привеземо", кажуть.

- А коли ж ви нас одвідаєте? - питає панночка, сюдитуди обертаючись та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня. - Чи хутко?

- Коли ви такі ласкаві, то ми й позавтр'юму будемо, - кажуть гості, як на ногах не підлітуючи. І поїхали, раденькі що дурненькі.

XIII

Та вже й убралась того дня панночка хороше! А стара супиться та все бурчить:

- Нащо нам та голь нещадима здалася! Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема. "Дякує, - кажуть, - за ласку, та нема в його часу ані години: недужих у його багато, - лічить".

- І не силуйте його, - каже стара, - нехай лічить з богом!

Панночка тільки почервоніла і уста закусила.

Та й було ж нам, як гостей випроводили! За все ми одтерпіли!..

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає і стогне, і кричить. Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знаючий, кажуть, та й живе ближче за всіх, - по його!

Тим часом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку, як мальована, - дожидає.

Приїхав він, подививсь, розпитав. А вона ж то вже - і голівку хилить, і говорить, помісь співає. Побув яку годинку та й прощається: "Завтра навідаюсь".

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, - тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: "Що, як лікар? Показався як?", то вона стрепенулась: "Гордий, - каже, - такий, як пан вельможний... І що він собі думає!"

Лічив-лічив той бідолаха та й закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, - постерегли одразу, що воно є, та й зслизли.

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не вradить: "Як ви мені, бабунню, на перешкоді станете - умру!.. І не гомоніть! Не одмовляйте! Змилуйтеся!"

Стара й годі, тільки охає.

XIV

Спустіло панське подвір'я; не тупочуть коні, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лає, не б'є, не обскаржує, - все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та убрана, і рум'яніє, як червона маківка. Він хутенько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеться: "Здорова була, дівчино! А що панночка?"

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступає й ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухається, що вони там між собою говорять удвійзі, та вже така її досада гризе, що вони вкупці, а розлучити несила: боялася й вона унучечки.

Ото вже й сватає він панночку. Плаче стара і журиться тяжко:

- Я ж сподівалась тебе за князя дати, за багача, за вельможного!

- Ох, боже ж мій! - крикнула панночка плачучи. - Та коли б він був багатий та вельможний, я б і гадки не мала! Давно б уже була за ним! Та коли ж таке безталання моє! Така мені доля гірка випала!

- Та хіба ж таки кращих за його нема? - не сміючи вже одмовляти, а тільки ніби питаючи, озветься знов стара.

- Для мене немає у світі кращого, - нема й не буде! Засумувала панночка, аж змарніла і зблідла. Стара зовсім скрутилась, - не зна далі, на яку ступити. Намене на те, що не йди за його, - унучечка у гнів та у плач великий. Хоче втішити: "ось поберетесь", - унучечка свою долю проклинає:

- Се господь мені лихо наслав, - каже, - і як тому лихові запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбується:

- Що таке? Чого смутна?

- Та я не смутная...

- Скажи мені усю правдоньку, скажи! - просить, у руку її цілує.

- Поберемось, - говорить вона йому, - а як жити з тобою будемо? Вбого!

- От що тебе журить, серденько!.. Нащо нам тее панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля весела?

- Бач, ти об мені й не думаєш! - одмовля йому. - А любо ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: "от живуть-бідують!"

Та й заплаче.

- Серденько моє, що ж мені, бідному, в світі робити? Де взяти? Я зроду не жадав багатства, а тепер прагну всіх розкошів для тебе, тобі на втіху... Що ж я вдію? Рад би я, - каже, - небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть отак обоє собі журитись.

XV

Любила вона його, та якось чудно любила, не по-людськи. Ото навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються:

- Чи правда, що тая гординя та в тобі закохався?.. Сватає?.. Ревнивий?.. Які дари тобі дає?.. Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?

- Вважайте самі, - одказує панночка всміхаючись. Та й почне перед панночками наругу на його зводити.

- Слухайте, - каже до його, - їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться ж, щоб я не гнівалась!

Він зараз їде, купує там, що казано.

- Боже мій! Чого се понакупували? Я сього не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє. Або так. Хоче він води напиться, - вона:

- Не пийте, не пийте!

- Чому?

- Я не хочу! Не пийте!

- Та коли ж я хочу пити!

- А я не хочу! Чуєте? Не хочу!

І вже так гляне чи всміхнеться, що він послухає. Коли то й розгнівається, одвертається од його, не говорить. Він уже і перепрошує, і благає - трохи не плаче.

Панночки приїжджі дивуються:

- Ото! Чи хто сподівався од його такого кохання! І що ти робила? Як ти бога просила?

Наша панночка тільки всміхається.

Питають, що він їй подарував, - вона перед ними стеле оксамити та атласи, що від старої панії має, та хвалиться:

- Це він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дише: бодай їх слід запав!

Стара тим часом розпитує про його, як він собі мається, та й напитала, що в його хутір є.

- Дитино моя! В його хутір є!

- Справді? - покрикне панночка, зірвавшись з місця. - Де? Хто казав?

- Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть, од якоїсь тітки у спадку йому достався. Тітка була бездітна; він на її руках і виріс.

- Ах, боже ж мій милостивий! Чому ж се він мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, - нічим гаразд хвалитись. А все ж хутір! Усе ж держава!

Стріла його веселенька, привітала любо, а він радіє. Не знає, що то вітають не його, - хуторець вітають!

XVI

Об різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водиться з ним попід руки. А він і очей з неї не зведе, - аж спотикається на ході. Гульба точилась до самого світу.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає:

- Що се я поробила! Що се я починила! Та яке моє життя буде вбоге! Нащо мене мати на світ породила! Горенько моє! Доля моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку, вмовляє:

- Чого плакати, моя дитино? Годі ж бо, годі!

- Чому господь не дав йому панства-багатства! - викрикне панночка та так і вмиється слізеньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

- Дитино моя! Серце моє! Не плач!.. Не будеш ти багатша од усіх, та й убогою не будеш. Усе, що я маю, все твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймає, цілує:

- Бабусечко моя, матінко! Дякую вам з душі, з серця! Аж світ мені піднявся вгору! Одродили ви мене, рідна матінко!

- Годі вже, годі, а то й я зарюмаю! Оце ж бо! - промовля стара, та й сама плаче, й сміється.

- Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

- Чого б то й бажати, та не випадає. Я такеньки міркую: зостанусь я -тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти у хуторі хазяйствуй. А що ж? Чи там, чи там покинути, - і хазяйство переведеться, і впокою душі не матимеш. Панське око то-вар тучить, - недурно сказано.

- Добре, добре, бабусю! Нехай так буде!.. Ах, бабусю, ви мене, кажу, на світ одродили!

- То будь же в мене веселенька, - не плач...

- Не буду плакати, бабуню, не буду! Тільки що жених на поріг, панночка до його:

- Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усміхаючись:

- Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохались...

Пам'ятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, - як, було, з тобою походжаємо, говоримо?

А вона йому:

- Садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж іздрігнувся і дивиться на неї, - ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило...

- Що ж? - питає панночка. - Чого на мене дивишся так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш зо мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всміхається любенько. І він усміхнувся:

- Ти ж моя, - каже, - хазяєчка кохана!

XVII

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує та й опоряджає, і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє, - купує, крає, складує... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: кому, каже, весілля, а курці - смерть!

На весілля панів, паній понаїздило, - гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються: "Ох, та яке ж оце хороше!.. Ох, і се славне!.. Он це яке!.. А се, мабуть, дуже коштовне!" Інша як побачить що, - хусточку чи сукню яку, - аж очі заплющить: так їй за серце і вхопить. Так вони і липнуть до того, як мухи до меду! Ледве вже ми їх збулися.

XVIII

За тим натовпом, клопотом та трусбю, то я не урвала й годинки з людьми попрощатись. Вже коні стоять запряжені, - тоді я побігла. Не можу й словечка вимовити, тільки обіймаю старих і малих.

Молодий приїхав за нею на четверику. Коні вороні, баскії. Правив візника плечастий, усатий, у високій шапці. З наших-таки людей, та до вельможної вподоби вивчений. Тут пани прощаються, гомонять, плачуть, а візника той сидить, як виконаний з заліза, - не обернеться, не гляне.

Посідали пани у той повіз. Мене причепили позаду, на якомусь височенному причіпку.

- З богом, Назаре! - покрикнув пан веселенько. Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Іншій запушив верби; біліли віти і сяяли проти сонця. Дівчата висипали на улицу; кланяються мені... Швидко-швиденько бігли коні, - тільки в очах усе тее промигтіло. Нема вже села. Дорога й дорога, безлюдная доріженька попереду мною...

XIX

Хутко перебігли до міста; наче межі комашню впали. Ідуть і їдуть, продають, купують. Люди, пани, москалі, перекупки. А жиди довгополі, куди не глянеш, усюди вони, наче тії хрущі, шершавіють.

Пан звелів коней зупинити коло заїзного двору і повів свою молоду у кімнати. Візничі грошей дав - пообідай, а про мене й байдуже.

Сиджу я собі та дивлюся. Усе чуже, усе не наше! Коли хтось як гукне: "Гей, хорошая, вродливая!" Я аж здригнулась. Се візника на мене гукає. Придивляюся до його: то-то ж чорнявий, матінко! Такий чорнявий, як єсть тобі ворон. Засміявся - зубів у його незліченно, а білі ті зуби, білі, як сметана.

- А кого вам треба? - питаю його.

- Еге, кого!.. Як-то тебе звати?.. Устина, здається? Ходімо зо мною, з Назаром, пообідаймо.

Дуже я змерзла, а піти, - думаю, - як його піти? Ще пані бучу зніме!

- Спасибі вам, - одказую, - я не хочу їсти.

Візника всміхнувся: "Як собі знаєш, дівчино!" - та й пішов.

XX

Чималу ж я годину пересиділа, коли вийшли пани. Пан тоді зирк на мене!

- А що ти сидиш тут, Устинко? - питає. - Чи обідала ти?

- Гей! - крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші в долоні лічив, дзвякаючи. - Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші в кишеню та й побіг.

- Що це, що це? - жахнулась пані. - Ми її ждатимемо?

- А як же, серденько? - одказав пан. - Адже вона голодна та й намерзлась добре!

- То що? Вони до цього звичені. Спізнаємось; я боятимусь.

- Бігай, дівчино, та хутенько! - каже мені пан. - Не загайсь, щоб тебе не дождати.

Пані почервоніла по саме волосся.

- Час їхати!

- Та вона ж голодна, серце... Дивись, як змерзла!

- Я змерзла, я, я! - та так уже на те я накрикує!

- Сідай! - гримнула далі на мене і сама у повіз ускочила.

Пан здивувався; не знає, що його думати, що його казати, - стоїть.

- Що ж? - питає пані. - Хутко? Тоді сердега сідає коло неї...

А хазяїн бородатий:

- Дівці а б еду не прикажете?

Довгенько гомоніли пани між собою, а ще довше після того мовчали.

XXI

Присмерком дочапали до хутора. В хуторянських хатах де-не-де світилось. Ідемо вулицею; стали коло будинку. На рундуці купкою стоять люди із світлом, з хлібом святим. Кланяються, вітають молодих.

- Спасибі, спасибі, - дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. - Привіз я вам панію молоду, - чи вподобаєте?

Сам сміється, радіє; кому-то вже така краля не сподобна буде!

А пані як гляне на його, - аж іскри із очей скакнули, на лиці міниться. Люди до неї - щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері - стриб! Люди так і шугнули од тих дверей, нічого панові и не одмовили.

Пан, неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову.

Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Світлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики-все те новеньке, аж лощиться. Чую - говорять пани. Прислухаюсь - пані моя хлипає, а пан так-то вже її благає, так благає!

- Не плач, не плач, життя моє, серце моє дороге!.. Коли б же я знав, що я тебе ображу, - звіку б не казав!

- Ти, мабуть, усіх мужиків так ізучив, що вони з тобою запанібрата!.. Гарно!.. Оглядають мене, всміхаються до мене, трохи не кинулись мене обнімати... Ох, я нещаслива!.. Та як вони сміють! - викрикну наостатку.

- Серце моє! Люди добрі, прості...

- Я не хочу нічого знати, слухати, бачити! - задріботіла пані. - Ти мене з світу хочеш оце зігнати, чи що? - вигукує ридуючи.

- Годі, годі, любочко! Ще занедужаєш... о, не плач-бо, не плач! Робитиму все так, як ти сама надумаєш. Подаруй мені сей случай.

- Ти мене не любиш, не жалуєш... Бог із тобою!

- Гріх тобі так говорити! Я тебе не люблю!.. Сама ти знаєш, яка твоя правда! Чую - поцілувались.

- Гляди ж, - каже пані, - як ти не будеш по-моєму робити, то я вмру!

- Буду, серденько, буду!

XXII

Проходила я по всіх кімнатах - нема нікогісінько. "Се чи не од нас повтікали?" - думаю собі. Вийшла на рундук, - ніч місячна, зоряна. Стою та роздивляюся; коли чую: "Здорова була, дівчинонько!" - як на струні брязнуло обік мене. Стрепенулась я, дивлюся: високий парубок, ставний, поглядає, всміхається. І засоромилась, і злякалась; стою як у каменю, онімїла, та тільки дивлюся йому в вічі.

- Стоїш сама тутенька, - знов озивається парубок, - мабуть, не знаєш, куди йти?

- Якби не знала, то вас би спитала, - одмовила йому, схаменувшиися трохи. - Бувайте здорові!

Та швиденько в двері.

- Бувай здорова, серденько! - сказав мені услід.

XXIII

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний куток зазирає, що й як. Забачила зіллячко за образами:

- Що це таке?

- Се баба божничок уквітчала.

- Що?.. То вона в тебе тут порядкує! Викинь те зілля, серце! Се вже зовсім по-мужицькій.

- Добре, серденько.

Тоді вона його цілує:

- Голубе мій!

От, находились, наговорились.

- Що це, - каже пан, - що нікого нема? Куди се баба поділась?

- А бач, бач, - заокотїла пані, - які вони в тебе порозпушувані! Схотїла, то й пішла.

- Та не де дїнеться! Ось я її гукну. Та й кинувсь гукати:

- Бабо! Бабо! Бабо! - як той хлопчик слухняний. - Зараз, серденько, баба прийде, - говорить панї, вмовляючи її.

- Та де вона була?

- Певно, щось робила, любко. Се моя вся прислуга.

- А де моя Устина? І вона ізучилась бігати, не питаючись? Устино! Устино!

Я стала перед нею.

- Де була?

- Ось у цій кімнаті.

Стала я знов за дверима: знов дивлюся і слухаю.

XXIV

Увійшла бабуся старесенька-старесенька, - аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена; тільки її очі чорні іще живуть і ясніють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась панї та й питає:

- А що вам треба, пане?

Пані аж з місця зірвалась, що стара така смїла.

- Де се ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусив гукати, - каже пан.

- Коло печі була, паночку: Ганні помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю налаяти; лупа очима та кашляє, та ходить, - не знає, що вже йому й робити. Пані од його одвертається. Бабуся стоїть од порога.

- Що ж, вечеря готова? - питає пан уже хмурніше.

- Готова, паночку, - тихо і спокійненько одказує бабуся.

- Серце (до панї), може б ми повечеряли?

- Я не хочу вечеряти! - одказала пані, вибігла і дверима грюкнула.

- То й я не буду вечеряти, бабусю, - каже пан смутненько вже.
- То я собі піду. На добраніч вам, паночку!
- Іди. Та треба глядіти, стара, щоб я не бігав за тобою сам! -загомонів був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуся йому на те звичайненько одмовила:
- Добре, паночку!
- Вклонилась і пішла собі.

XXV

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною. "Боже мій! - промовив до себе, - чого вона плаче?" І так він те слово тихо, такеньки смутно промовив!
 Не втерпів - пішов до неї; цілує, вмовляє. Чималу годину він її благав, поки перестала.
 - А вечеряти не хочу, - каже панові. - Я на твої слуги - не то що - і дивитись не можу!
 Так із тобою поводяться, як із своїм братом... родичі та й годі!

XXVI

Сиджу сама у дівочій; сумно, тиша така... Ото життя моє буде! Всюди красне!.. "Тепереньки, - думаю собі, - наші дівчата наживуться без моєї панії! Веселенько та любенько їм укупці... А мені - чужа сторона, і душі нема живої..."

Коли щось у віконце стук-стук!.. Так я й згоріла!.. Сама вже не знаю як, а догадалась... Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи - знов стукає. Метнулась я та двері всі попричиняла, щоб пани не почувли.

- А хто се тут? - питаю.
- Я, дівчино-горличко!
- Мабуть, - кажу, - чи не помилились: не в те віконце добуваєтесь!
- То ж бо й не в тее! Нащо ж і очі в лобі, коли не зочити кого треба!
- Не так-то конче й треба!.. Оце найшли розмову крізь подвійне скло!.. Гетьте! Ще пани почують! Та й одхилилась од вікна. А він таки:
- Дівчино! Дівчино!
- Чого се ти попідвіконню вкопався, Прокопе? - загомонів хтось потиху. - Он вечеря вже готова ще одколи, а вас нікого нема!

XXVII

Хтось уступив у сінці. Я відчинила, аж це бабуся.

- Здоровенька була, дівчино, - промовила до мене. - Просимо на вечерю, зозулько!
- Спасибі, бабусю!
- То й ходімо.
- Ось я панії спитаюся.
- Чого питатись, любко? То ж вечеря!
- Чи звелить іти.

Бабуся перемовчала хвилинку та й каже:

- То йди, моя дитино. Я тебе тутеньки підожду.

Пани сидять укупці любенько, веселенько; щось межи собою розмовляють. Я ввійшла, а пани:

- Чого сунешся?
- Пустіть, - кажу, - пані, мене повечеряти.
- Іди собі - вечеряй!

XXVIII

Пішла я за бабусею через двір у хату.

- Оце привела вам дівчину, - каже бабуся, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими й зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки, і зелені, й червоні, і жовті, наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюче: і кужіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колицка з дитинкою.

- Просимо до гурту! - привітали мене і вклонились.

- Може б, поруч зо мною така краля засідала, га? - каже Назар.

- Хіба ж ви тутечки найкращі, дядьку? - питаю. Сама озирнулась, аж той парубок уже тут, - з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало.

- А то ж ні? - каже Назар. - Придивись лишень до мене добре: то-то ж гарний! то-то ж хороший!

- Хіба поночі! - одмовила йому весело молодичка.

Славна була то жіночка, - звали Катрею: білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвітові, ясненькі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці баєвій. Смішлива була й гордоватенька, а що вже шамкая! І говорить, і діло робить, і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

- Ну, ну! - каже їй Назар, - коли б оце не галушки, я б тобі одказав!..

Тут-бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене.

- Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

XXIX

Катря хоч і говорить, і жартує, а, здається, все чогось сумна і неспокійна. Бабуся, сидячи за столом тихенько й величненько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустує та вигадує, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я ж кажу, як сметана! На того парубка я вже не дивилась.

- А що, пташечко, - питає в мене бабуся, - при молодій пані давненько служиш?

- Яка вона гарна! - закинула молодичка.

- Поможеться, що гарна! - гукнув Назар, - коли дивиться так, що аж молоко кисне!

Бабуся зітхнула важенько:

- Годі тобі, годі, Назаре!

- А наш пан такий звичайний, - заговорила молодичка, - він, мабуть, ізроду нікого не скривдив.

- Дай йому, боже, і пару таку! - промовила бабуся.

- Як то тепереньки нам буде! - смутненько каже молодичка. Зітхнула і задумалась. - Як то буде! - знов тихо вимовляє, дивлячись на мене, начеб випитувала очима.

А я мовчу.

- Буде, як господь дасть, голубко, - каже бабуся.

- Ну, що буде, те й буде, - ми все перебудемо! - гукнув Назар. - А тепер - до галушок берітесь. А ти, Прокопе, чому не йдеш? Пані тобі в око впала?.. Чи, може, ця краля?

Та й моргнув на мене.

- Нехай мені та пані й не сниться! - одмовив парубок, сідаючи проти мене. - Де вона й вродилась така непризна!

Тоді молодичка до мене:

- Дівчино-серденько! Скажи нам усю щирю правдоньку, як душа до душі...

Та й спинилась. Всі на мене дивляться пильно... І парубок очей з мене не зведе. Якби мені не той парубок, то все б нічого, а при йому соромлюся та червонію, - трохи не заплачу.

- Дівчино! Лиха наша пані молода? - вимовить Катря.

- Недобра! - кажу їй.

- Господи милосердний! - крикнула. - Чуло моє серце, чуло!.. Дитино моя! - кинулась до коліски, схилилась над дитиною: - Чи того ж я сподівалась, йдучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Та плаче ж то так, - сльоза сльозу побиває.

- Не такий чорт страшний, як намальований! - каже Назар. - Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

- Годі, голубко! - вмовляє Катрю бабуся. - Чого нам дуже тривожитись? Хіба над нами нема господа милосердного?

Парубок ані пари з уст; тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX

Повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок, а за мною:

- На добраніч, дівчино!

- На добраніч вам! - одказала та й ускочила в сіни. Увійшла в дівочу, - серце в мене б'ється-б'ється!.. Думаю та й думаю... що, як він вдивився в мене очима!.. І пані моя теж мені на думку наворачтається: ледве у двір ступила, вже всіх засмутила... І чого той парубок чіпляється?.. Бодай же його, який хороший!.. Місяць стоїть проти мене уповні...

Ой місяцю-місяченьку,

Не світи нікому!..

Пісня так і підмиває мою душу... Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знову озвався під віконцем, чи щоб не приходив...

XXXI

Минає день, тиждень, місяць, і півроку збігло за водою. Здається, що в хуторі тихо і мирно; цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидалися і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по-своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти-кришеняточка, й ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, да все ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стоока наче вона була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і бог її знає, що їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пани-сусіди нашу панію похваляють-величають: ото хазяйлива! Ото розумна! Дарма що молоденька, - добре б нам усім у неї вчитись!

Спершу люди на пана вповалн, та незабаром зреклися надії й думки. Він був добрий душею й милостивий пан, та плохий зовсім, - ніщо з його. Опитувавсь він жінку вмовляти, та не така-то вона. Далі вже і наменути на сю річ боявся, - мов не бачить нічого, не чує. Не було в його ні духу, ві сили. Сказано: добрий пан - не б'є, не лас, та нічим і не дбає. Як почне пані обмирати та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує, і плаче, і сам людей лас: "А щоб вас! А бодай вас!.. От уморять мені друга!"

- Не буде з його нічого, - каже Назар. - Я одразу побачив, що квач, ще тоді, як він Устину обідом нагодував,.. Якби таку жінку та мені - я б її у комашню втручив, - нехай би пихкала!

Та й зарегоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здається, хоч його на огні печи, він жартуватиме.

А що Катря сліз вилила, то де вже ті й сльози брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далі й заригає уголос.

І Прокіп дуже зажурився. Усе щось собі думає і зо мною вже не пожартує.

- Оце ж бо які ви смутні! - кажу йому одного разу (се було ввечері, присмерком). - Чого ви такі смутні?

А він мене за руку, - пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII

Усі люди пов'яли, змарніли; тільки бабуся велична, як і була. Як не лає, як не кричить на неї пані, - бабуся не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми очима ясними. І незчуєшся, було, як до неї пригорнешся та й заплачеш, - от як дитина до матері своєї рідної горнеться.

- Не плач, моя дитино, не плач! - промовить бабуся стиха, ласкаво. - Нехай недобрі плачуть, а ти перетривай і усе, витерпи бідочку!.. Хіба ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же сумтно й сумно жилося! Не чути сміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідається, - хіба за ділом, - та так боязко оглядується, так поспішається вже, наче йому з пуці вихопитись од звіра лютого йдеться.

Спізналась якимось, вечерявши, та й біжу хутенько. "І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти!" - думаю. Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

- Устино, скажи мені правдоньку: чи ти мене любиш? Утекла б я од його, так ноги мене не несуть. Стою, горю... Він тоді мене за руку!.. Обіймає, пригортає, та все питає: "Чи любиш?" Такий чудний!..

Посідали, поговорили, покохались, - усе лихо забулось. Весела душа моя, і світ мені милий, і таке в світі гарне все, таке красне!.. Чого вже, коли й пані постерегла: "Що це тобі? - каже. - Чого ее так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!"

XXXIII

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захисного, темного дожидаю!.. Звелить пані на вечерю йти - Прокіп мене дожидає. Перейме та постоїмо удвійзі, погорюємо обойко... Бо денної пори, хоч і стрінемось, - тільки зглянемось, словечка не перемовимо, розійдемося.

- На лихо ви покохались! - каже було Катря.

- З біса розумна ти, моя любя! - кепкує з неї Назар. - Коли б тепер ти вдруге мене полюбила, то б і лапки полизала еси!

- Кохання в мене на умі!.. Мені й вони двойко серце сушать, як подумаю-погадаю...

- Чого се ви дівчину сушите та лякаєте? - озветься бабуся. - Коли вже покохала, нехай кохає: то їй судьба така судилася.

XXXIV

А пані куди далі, то все злісливши, усе лютіша: аби я трохи спізналась, забарилась: "Де була?", та й стріне мене на панському порозі лиха година.

Перво тугою тужила я тяжко, а там усе мені стало не вдивовижу, усяка ганьба байдуже. Сказано: встань, лихо, та й не ляж!.. Було, поки лає, коренить - несила моя, сльози ринуть, а наплачуся добре, утрусь, - така собі веселенька, жартую, пустую!.. І коса заплетена дрібненько, і сорочка на мені біла, - нікому, було, й не хвалюся. Що мені допоможуть? Тільки своє лихо тяжке згадають!.. А Прокіп наче ніч темна ходить, і вже тоді ні до їдла, ні питва, ні до розмови.

Господи милий! Своє лихо, чуже лихо, - не знать, що й робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари та город скопай, обсій, - та ще пані гримає: "Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!"

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословиться, - до роботи. Бабуся тоді пильнує малої, розважає Катрю; то дитинку до неї винесе, то сама вийде та розкаже: "стихла мала!" або "спить мала!" І такеньки, наче благодать божа, допомагає, невтомлива, невсипуща.

- Чого се ви, Катре, так надаєтесь, без спочинку? - кажу їй.

- Робитиму, робитиму, поки сили. (А очі в неї так і горять позападавши). Може, вгоджу, може, вмилосерджу!

Отже, не вгодила й не вмилосердила. Робила й не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло коліски. Прокинеться, - до дитини, а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця, - воно й переставилось.

І побивалася ж Катря, і мучилась, і раділа:

- Нехай же моє дитя, моє кохане-дороге, буде янго лятком божим, - лиха не знатиме моє ріднесеньке! - А далі й заголосить: - А хто ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі?.. Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!

Назар - ніби й нічого, розважає свою Катрю, молодим її віком заспокоює, а в самого вже пом'якшав гучний голос, - потай усіх сумує.

По тій печалі зовсім захиріла, занепала Катря. Не то щоб робити, вже й по світу ходить не здужає. А пані все-таки:

- Чому не робиш діла? Я тобі те! Я тобі друге!

- Тепер я вже не боюсь вас! - одказала Катря. - Хоч мене живцем із'їжте тепер! Дала ж їй себе знати пані!..

- Прокопе! - кажу я. - Що оце з нами буде!

- Устино-серце! Зв'язала еси мені руки!..

XXXV

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважила й на її чоловіка-візнику.

Пан, нишком од панії, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, - скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг, - і заліг там, аж зчорнів; ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані, походжаючи по двору, вздріла і зняла.

- Се, певно, ти гроші сієш? - каже на пана. - Ой, боже мій, боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки зчервонів дуже.

А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по га-ях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а далі якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурився; а пані:

- Чого тобі смутитись не знать чим? Хіба ж ти не помітив по ній, що вона й здавну навіжена була! І очі якісь страшні, і заговорить, то все не путне...

- І справді, - вхопився пан за те слово, - не повно в неї ума було!

Навіжена та й навіжена... Нащо й краще! Порадилися поміж собою такеньки та й спокійненьки собі...

XXXVI

Згодили якось москаля з міста за куховара. То ж бо й був чудний! Як зварить панам їсти, сам пообідає, то ляже на лаві та все свище, та свище, та свище, та раптом як співоне! - дзвінко-тоненько, помість півень кукурає. Сьому байдуже було наше лихо; тільки, було, питає: "Сьогодні бито? - та й додасть: - Іначий і не можна: на те служба!"

Назар уже не той став, уже й він якось поник, а все жартує:

- Коли б мені хоч один день хто послужив, довіку б згадував!

Пані того куховара дуже хвалить, що такий, мовляв, чоловік він хороший, так мене поважає! А він, було, як стоїть перед панією, то мов стріла вистромиться, руки спустить, очі второпигь на неї: "Ловив я рябе поросся; втекло рябе поросся у бур'яни; то я до чорного поросяти; вловив чорне поросся, ошпарив чорне поросся, спік чорне поросся..." Такеньки усе чисто одбубонів і дожидає, що пані йому одкаже; сам тільки очима луп-луп!..

А пані йому раз по раз:

- Добре! Добре! Усе добре!.. Тільки ти гляди в мене, - не розледащій між моїми вовкодухами.

- Ніколи того не всію, ваше високоблагородіє!., Вклониться їй низько, вправо, вліво ногами човг! Та і з хати, та на лаву - і знов свище.

- Бодай вас! - кажу йому якось. - Коли вже ви перестанете того свисту! Тут горе, тут напасть, муки живії, а ви...

- Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба називається. Он бач, скільки в мене зубів зосталось... На службі втерся!.. Був у нас копитан... ух!

Та тільки ухнув.

- А ти що думала? Як у світі жити? Як служити? Як вислужитись? Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!.. І! Крий, боже!

Зговоривши теє, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гепнув.

- Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась! - grimнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивиться на його, як козел на нові ворота. - Не така в мене вдача! - каже Прокіп. - Я так: або вирятуйся, або пропади!

- А в мене така знов удача: утечи! - зареготав Назар. - Мандрівочка-рідна тіточка.

- Піймають! - скрикнув москаль, схопившись. - Піймають - пропав!

Що там у кого було на серці, а всі засміялись.

- Не кожний копитан швидкий удасться, - каже Назар, - інший побіжить, та й спіткнеться. А ти ось що лучче скажи: куди втікати?.. Од якої втік, таку й здибав. Із драмки та вберешся в переперанку...'

Та все пани, та все дуки... - заспівав, як у дзвін ударив.

XXXVII

У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами негасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, та погасла свічечка, - веліла дівчинку ту висікти: "Ти, грішнице, і моєму спасінню шкодиш!"

XXXVIII

Наша пані журилась і плакала за старою дуже.

- Вже тепереньки сама я в світі зосталась! Обдеруть мене тепереньки, як тую липку! Моє око всього не доглядить; а на тебе, - каже панові, - яка мені надія? Ти мені не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо. Ти й не думаєш, що хутко вже нам бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, схаменись, мій друже! Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ - не псуй мені людей.

- Що се ти, любко, бог з тобою! Отеє знов усім турбуєшся! Та я все зроблю, що хочеш, усе! Такеньки, було, вмовляє її. Одного разу хотів він її розважити та й каже:

- Годі тобі, голубко, клопотатись. Ось послухай лишень, що я тобі скажу: я вже кума пригласив.

- Кого ж ти просив? - перехопила його пані.

- Свого товариша. Такий славний чоловік, добрий.

- Боже мій! Я одразу догадалась!.. Запросив якесь убожество!.. Та я не хочу сього й чути! Не буде сього! Не буде!

А сама у плач ревний.

- Серденько, не плач! - благає пан, - серденько, занедужаєш!. Не буде того кума; я його перепрошу, та й кінець. Скажи тільки мені, кого ти хочеш, того й завітаю.

- Полковника треба прохати, - от кого!

- Полковника, то й полковника. Завтра й поїду до його. Ну, ізбач мені, любонько, що я тебе засмутив!

- Ото-то й єсть, що ти мене зовсім не жалуєш: усе мені журиш!

- Голубко моя! - промовив пан стиха, - пожалуй і ти мене. Ти, знай, сердишся, кричиш, сваришся; а я сподівався...

Та як заригає!

Пані до його:

- Чого се ти, чого?

За руки його хоче брати; а він затуливсь обома та ригає-ригає!.. Ледве вже його розговорила, і цілувала вже, і обнімала, насилу стихився.

- Та скажи ж мені, чого се ти заплакав? Ну, скажи! - просить його.

- І сам не знаю, моя любо, - одказує пан, ніби всміхаючись, - так чогось... Нездужаю трохи. Ти об сьому не думай, а насмісь мені, що я, наче маленький, розплакався.

А сам зітхнув.

- Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю? - говорить пані.

- Ні, любиш.

- Люблю та ще й як!.. А вкупці не можна раз у раз сидіти: треба господарювати, моє серце!

Та й поцілувала його.

Уранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX

Народився син у пані. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний. Кум-полковник вкотив у двір сивими кіньми, побрязкуючи, подзвякуючи бубонцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору.

Я рада, що мені трошки вільніше, - вибігла до Прокопа, - стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взявся пан, - веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

- Чого се ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? - сміється.

А Прокіп йому:

- Пане, оддайте за мене дівчину!

- Добре, бери. Прокопе! Я не бороню. Повінчайтесь, та й живіть собі любенько.

- А пані? - каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумався, а далі й каже:

- Ідіть за мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

- Любо! - сказав пан, - я оце до тебе молодих привів. Чи вподобаєш?

А тут у кімнаті панів, паній!.. І полковник поміж усіма, неначе той індик переяславський, походжає та все потроху пирхає.

Наша сидить у крісlecky. Зирнула на нас і одвернулася. Усміх веселий простиг, гнівно на пана згляне й питає:

- Що се таке?

Прокіп кланяється, просить.

- Я вже позволив, - каже пан, - не борони й ти, моя кохана. Дав нам господь щастя, - нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься, й загуде, як на трубі:
- До пари, бісові діти, до пари! Обое хороші! Треба їх звінчати, кумо моя мила. Хочеш заміж, дівко? - питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне, вже несила - випив повно.

Усі пані за ним підхопили:

- Одружіть їх, одружіть! Чуєте: кум ваш, полковник, говорить, що до пари...

Тоді вже й пані:

- Та нехай собі!

Ми й незчулися, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нічогісінько, похапцем звінчалися, щоб ще не розлучила нас пані.

Дуже вона гнівалась на пана:

- Як ти мене підвів! - дорікає. - Я сього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів!

- А тобі, - свариться на мене, - тобі буде!

"Нехай уже буде що буде, - думаю, - та вже ми побралися!" Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже - мій!

XL

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду та все примовляє:

- А що? Яково тобі у замужжі? Покращало?

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би - крізь землю пішов. А зійдуся з ним, - весело й любо; усе лихо забуду. Тільки чоловік мій куди далі, то все хмурніший ходить, аж мені серце болить.

- Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

Він пригорне мене та подивиться в вічі так-то любо, що чую, наче в мене крила виростають.

- А чого ж усе сумний, Прокопе?.. От ми вже тепереньки вкупці навіки.

- О, моє серденько! Тяжко було без тебе, а з тобою ще тяжче... Яково-то сподіватись щогодинки в бога - догани тобі та муки!.. А боронити - несила... Важко, Усте!

- Як-небудь і зо мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все удвійзі легш.

- А може, й справді так,рибонько!

Та й усміхнеться і пожалує мене.

Так-то вже я радію, як розговорю його, розважу!

XLI

Жили ми такеньки з бідую та з журбою до осені. Тут і зчинилось...

Одного дня трусили в садку яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за тії гілки, то з-за тії. Трохи вже й притомилась бабуся, - сіла одпочити.

- От уже й літечко красне минулося! - промовила, - сонечко ще світить, та вже не гріє.

Сеє кажучи, роздивляється навкруги.

- Устино-голубко! Адже ото неначе дівтора з-за ліси визирає? - питає мене.

Я гляну - аж справді коло тину купка діток.

- А що, дітки? - питає бабуся, - Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

- Ходіть лишень ближче, хлопчєнята: я по яблучку вам дам! - каже на їх бабуся.

Дівтора так і сипнула в гад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя... Загуготіло, загомоніло коло нас: звісно, діти. Коли се зненацька як гримне пані:

- А то що?

Перелякались діти. Которі в плач, а хто в ноги, - тільки залопотіло. І в мене серце заколотилось. Бабуся спокійненько одповіщає:

- Се, - каже, - я по яблучку діткам дала.

- Ти дала? Ти сміла? - заверещить пані(сама аж труситься). - Ти, мужичко, моє добро крадеш!.. Злодійко!

- Я - злодійка!? - вимовила стара... Зблідла, як хустка, і очі їй засяли, і сльози покотились.

- Більш красти не будеш! - кричить пані. - Я тебе давненько пристерігаю, - аж от коли піймалась... Панські яблука роздавати!

- Не крала я зроду-віку мого, пані, - одмовляє стара вже спокійно, тільки голос її дзвонить. - Пан ніколи не боронив, сам дітей обділяв. Бог для всіх родить. Подивіться, чи для вашої ж душі мало?

- Мовчи! - писнула пані, насакаючи.

Хруснули віти. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

- Злодійка! Злодійка! - картає пані бабуся, вкогтившись їй у плече, і соває стару, і штовхає.

- Не по правді мене обмовляєте! Я не злодійка, пані! Я вік ізвікувала чесно, пані!

- Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!

Захиталась стара: я кинулась до неї; пані - до мене; мій чоловік - до панії.

- Спасибі, моя дитино, - промовляє до мене бабуся, - Не турбуйся, не гніви панії.

А пані вже вчепилась у мої коси.

- Годі, пані, годі! - гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. - Цього вже не буде! Годі!

А пані у гніву, у диві великому, тільки викрикує:

- Що? Як? Га?

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той своє:

- Ні, годі!

Тоді вона у крик. Назбігалися люди, дивляться. Пан що було в його духу пригнався.

- Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

- От твої щирії душі! - ледве промовила пані. - Дякую тобі!.. Та чого ж ти мовчиш? - скрикнула ще голосніш. - Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

- Що се поробилось? - питає пан на всі сторони у великій тривозі.

Пані й почала: і обікрала її стара, і всі хотіли її душі, - такого вже наковчила! Сама і хлипає, і кричить, і клене, що вже і пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка.

- Розбишака!

- Не підходьте, пане, не підходьте! - озвався мій понуро.

- Е, бачу, - каже пан, - тобі тут місця мало. Постой же: розбишатимешся у москалях - скільки хотя!

Пані аж верещить-

- У москалі його, у москалі!.. Тепер і прийом у городі; зараз і вези його!

- Візьміть його! - крикнув пан на людей. - Зв'яжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простиг, ще й всміхнувся. А Назар під той гук до мене:

- Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще, - не знаю...

XLII

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. На дворі візок запрягають, Назар запрягає коні під пана. Довго думав мій чоловік, - далі каже:

- Устино! Сядь коло мене!

- Що ти починив, мій голубе! Що ти сподіяв! - говорю йому.
- А що я сподіяв? Будеш вільна, - от що! Будеш вільна, Устино!
- Воля, - кажу, - та без тебе! Так мені гірко стало!..
- Воля! - покрикне він, - воля!.. Та на волі і лихо і напасть - ніщо не страшне. На волі я гори потоплю! Акріпаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.
Аж ось заторохтів на дворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його:
- Нехай вам мати божа допомагає, діти! - А сльози тихі так і біжать з очей ласкавих.
Помчали нас. Як то ще пані не схаменулась про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила б!
Їдем мовчки, побравшись за руки. Я не плачу, не журюся, тільки серце моє колотиться, серце моє трепечеться..
Під'їжджаємо до міста. Пан закурів коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко проторохтіли улицями. Коло високого будинку стали.
Випустив Прокіп мою руку:
- Усте, не журися.
Повели його до прийому. Я на рундуці сіла, як на гробовищі.
- Не вдавайсь у тугу, - каже Назар. - Біс біду перебуде: одна мине - десять буде.
А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважить.
Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, світе мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на Великдень...

XLIII

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як свята іскра спалнула, та довіку не забуду!

Зараз мого чоловіка приручили дядькові, москалеві істньому, ізучатись військової науки. Дядько був станом високий, очі чорні; волосся і вус, як щетина, пужаться; ходить прямо; говорить гучно; поводитьсь гордо.

От ми йому кланяємось, а він нічого; тільки понуро оглядає Прокопа. Дає йому Прокіп гроші:

- Вибачайте, дядьку, що мало: кріпак не багацько розгорює.

Дядько кашлянув, плюнув:

- Ходім!

- Ходім на місто, дружино моя, погуляймо! - каже мені Прокіп. Та й пішли. Ходимо улицями і заулками, гуляємо собі, а він питає:

- А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа?

Та й сміється, заглядаючи мені в вічі.

Хоч як було мені невpokійно, хоч як тужило моє серденько, а й я всміхнулась і ніби чогось раділа.

Набрела я й хатку таку, що наймалась, а грошей нема. Та й добути звідки? Продати нічого. Я поїхала - нічого не взяла. Та й не великі скарби були там у мене: кілька сорочок, та спідниць дві, та ще там якась юпочка та кожушаночка. Не до того мені було тоді, щоб те забирати, а послі вже пані не оддала. От я й надумала собі: "Піду я поденно робити!" Порадилися із Прокопом та й вдалися до хазяйки, що хату наймала. Своє лихо оповістили, питаємо, чи буде її рада на те, щоб ми поденно за хату їй сплачували.

- Добре, - каже, - будуть гроші, отдаватимете поденно, а не будуть, то я й підожду вам.

Ми й перебрались до неї в хату.

XLIV

Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розкаже та й розкаже, та все про своє лихо, що весь рід їх звівся, що сама вона в світі зосталась, як билина в полі. Зітхає раз у раз, частенько, було, й сплакне. Та й за нами чимало вона сліз вилила: як, було, сидимо з чоловіком укупці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що - ось ми молоденькі, ось ми і хороші - нівроку: жити б та жити та людей собою веселити... Прикладає та й плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ушухне, як надійде дядько та гримне на неї: знов баба кисне!

А вона його боялась дуже, що такий він: ані до його заговорити, ані його спитати.

- Що се за чоловік у світі! - каже, було, стара. - Який же він грізний та неласкавий - нехай бог боронить! Чи він ніколи роду не мав, чи що такеє? Бог його знає!

Рано-ранісінько схоплюся; біжу на поденщину. Повертаюся пізно. В руці в мене зароблені гроші. Весело поспішаюсь додому.

Ще на дорозі стріне мене чоловік; любо та міцно стисне за руку і питає тихенько:

- Чи добре натомилає, Усте?

XLV

От якось сидимо ввечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло віконця, а ми з Прокпом оддалік. Сидимо мовчки всі; коли у двері хтось - стук-стук; а далі: - Здорові були! - гукнуло щось за дверима.

Се ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти б казав, у густі кучері поховалась.

- Хазяйці і всім нехай бог помагає!

- Спасибі! Милості вашої просимо! - вітає його стара.

- Звідки се ти взявся, Назаре? - питає Прокп. - От наче з землі вийшов!

- Я звідти, - каже, - звідки добрі люди мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь, - поглядає на двері.

- А чого се крутишся, пане москалю? Однії віри, - не цурайся.

Дядько все дивиться на вікна, на двері.

- Овва, який же баский! Чи не вітра в полі хочеш піймати?.. Да ти й сам, бачу, степовик... От же й не пробуй - не піймаєш. А лучче дай мені люльки запалити... Як же вам ведеться тут? - питає нас. - Почому в місті молодиці моторні та гарні? - моргає на мене.

- А в вас там як? - питаю в його.

- Як?! На вибір дають, на людську волю: хоч утопись, хоч так загинь.

- Ох, мені лишечко! Години моя! - зажурилась хазяйка. '

Дядько тільки вуса покрутнув.

- А стара? - питаю.

- Живе. Стара все перетерпить. Кланяється вам. Питаю за себе, що там пані казала.

- Еге! Було за вас обох панові на горішки: "Через твій, - каже, - розпуск двох робітників утерали! Хто ж дурнем zostався?" - се все пані; а я скажу: дурень не дурень, а, стоячи перед нею, на розумного й трошки не походив.

Хазяйка тим часом вечеряти просить. А Назар достав із-за пазухи пляшку горілки і поставив на столі.

- Вип'ємо, - каже, - по повній, бо наш вік недовгий!.. Бувайте здорові, в кого чорні брови!

А дядько:

- Що се, - каже, - за горілка? Лучче води напиться, як такої горілки!

- Коли хто хоче, то нап'ється й води, - озвавсь Назар.

- Горілочка, здається, добра, - каже хазяйка.

- Бодай тому шинкареві таке життя добре! - одгримнувсь дядько. А проте випив іще, іще й іще. Вип'є і сплуне, налає і знов вип'є.

Стара дивується та головою хитає, а далі вже не стерпіла:

- Що ж ви так її гудите?

- Не твоє діло, бабо! - гукнув дядько. - Для приятелів п'ємо всяку.

- Та на здоров'ячко ж!

- Знайте нашу московську добрість! - додав Назар. Вечереємо, говоримо; а дядько п'є та й п'є, та й п'є. Зблід на лиці й на стіл схилився. Дивиться на нас із чоловіком та й каже:

- Ой ви, молодята, молодята! Недовго житимете вкупці... Та годі, не журіться!.. Пожили, порозкошували - і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки-добра не знаєш, - вік звікуєш під палкою... Отак живи!.. Без роду, без плем'я, без привіту, без совіту, - на всіх розкошах!

А стара тоді до його:

- А де ж ваш рід, дядечку? Звідки ви самі?

- З кантоністів! - одказав похмуро москаль. - З тих, коли чули, що нас у холеру поменшало. Роду нема, не знав і не знаю.

- А матуся ваша?

- Казав: не знаю!.. Чого дурпо розпитувати?

- Отакеньки і я тепер безрідна! - каже хазяйка хлипаючи.

- Ще й вона між люди! - гукнув москаль. - Що твоє лихо!.. Плюнуть! Он лихо, то лихо: що нікого тобі згадати, ніхто й тебе не згадає; нікуди піти й ніде зостатись. Усі тобі чужі, і все, усе чуже: і хата, і люди, і одежа... Степовик! -мовляв (до Назара)... - Так, брате! Мене з стенив узято... Ну, і славні, мабуть, тії степи були!.. Дай, бабо, горілки! Вип'ємо до дна, бо на дні молодії дні!

А в самого сльози котяться-котяться. І сміється він разом, і горілку п'є... Далі вже як упав па лаву, так і заснув.

- Ну, по сій же мові та будьмо здорові! - каже Назар. - Прощай, Прокопе-брате!.. Та ось трохи не забув. Приніс я тобі грошенят крихту: п'ять карбованців. Поживай здоров!

- Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможуся тобі вернути.

- Гай-га! Аби живі були! Се не панські гроші - братерські: ними не зажуришся. Я собі зароблю: тепер я вільний хоч на півроку; з собаками не піймають.

Та й пішов, попрощавшись. Тільки його й бачили.

XLVI

Господи милий! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідною, хоч і з лихом, а таке ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посиджу і поговорю, - нікого не боюся; робитиму чи ні, - ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так навесні чутка: москалі виходять у поход!

- Неправда сьому! - вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда. А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокіп мене розважає, доводить мені, що се лихо дочасне, що повернусь, каже, - будемо вільні.

- Так, так! - кажу, - так, мін голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко ж моя люба! А я її здалеку па вздвір'ї пізнала, а пізнавши, заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну.

- Чого ти плачеш, моя голубко? - питає мене стиха.

- Оце ви тут застаєтесь, у сьому пеклі!

- Та вже ж тут, пташко. Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вмру, моя дитино.

- Та до смерті терпітимете?

- І терпітиму, пташко.

Поблагословила вона пас, як дітей рідних, обділила, чим ма.'іп. Попрощалися ми, пішли... Та й не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє вишне проміняєте сонечко...

XLVII

Провела я чоловіка аж до Києва. У Києві служити зосталась, а він з військом кудись далеко на Литву пішов.

- Не суши себе слізьми, серденько! - приказував. - Я вернусь... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене!

Дожидаю... Що яка ти, служба, довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не була. Перечула через люди, що всі живі. Ведеться так, як і перш велося. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла, - зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки - і року добуду. Яюсь розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. "Це лихо дочасне, не вічне!" - думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й бог забуде! Він чоловік мій, і добродій мій. Поздоров його, мати божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь - байдуже мені, що й є ті пани у світі!